

Előszó

E könyvet egy olyan két részből álló mű első felének szánom, amelynek két egysége ugyan a legszorosabb összefüggésben van egymással, önmagukban is megálló, részegységet alkotó voltuknak, következésképpen különtartásuknak mégis megvan a maga alapja, jogosultsága. A különválasztás lehetősége egyrészt a történeti nyelvtudomány belső rendszeréből következik, másrészt a közölt ismeretanyag tárgyalási rendjében, didaktikai követelményeiben gyökerezik. A most közreadott első rész a történeti nyelvtudománynak a nyelv életéről, a nyelvi változások körülményeiről, jellegéről, lefolyásáról szóló ismeretanyagát tartalmazza. A másodikként közzeendő rész módszertani jellegű, tematikáját a történeti nyelvtudomány megismerési folyamatai, filológiai szempontjai, kutatási problematikája, szemléletének, módszerének tárgyalása teszi ki.

E mű mindkét részét elsősorban a hazai egyetemi magyar nyelvészeti oktatás igényei szülték. Azt a hiányt igyekszik pótolni, amely az oktatás menetében az általános nyelvészet és a konkrét magyar nyelvtörténet stúdiumai közti kapcsolódás terén jelentkezik. A tapasztalatok ugyanis egyfelől azt mutatják, hogy az általános nyelvészeti oktatás a maga elsősorban leíró nyelvészeti irányultsága, a nyelv társadalmi-történeti kapcsolataitól való bizonyos mértékű elvonatkoztatottsága és a filológiai szempontoktól való mentessége következtében nem tud megfelelő elvi és módszerbeli alapot nyújtani a konkrét nyelvtörténeti stúdiumok anyagának megismeréséhez és megértéséhez. Másfelől az is tapasztalati tény, hogy a magyar történeti nyelvészet kutatási hagyományai és ezekre épülően egyetemi szintű oktatása erősen a konkrét nyelvi tényanyag feltárására és közvetítésére irányulnak, kevesebb figyelmet fordítva a nyelv történeti fejlődését meghatározó, kísérő, jellemző tényezők általánosabb vonatkozására. E körülmények miatt a hallgatóság megismerési folyamatában többé-kevésbé jelentkező szakadékokat igyekszem a jelzett könyvek közreadásával áthidalni, mintegy a magyar nyelvtörténeti stúdiumok bevezetéseként. A nyelvi változások alapkérdéseinek bemutatásán keresztül az az elsőrendű célom, hogy a hallgatókban a nyelv történeti látásmódjának készségét és igényét próbáljam kialakítani, elősegítve a változások megértését és megítélését, nemcsak a múlt, hanem a jelen nyelvi fejlődésének viszonylatá-

ban is, sőt bizonyos fokig kitekintve – a nyelvművelés gyakorlati igényeit is szolgálva – a nyelvi folyamatok jövőbeli alakulásának irányába is.

Ennek a műnek tehát mindkét része elsősorban tankönyv, mégpedig a nyelvtudomány sajátos, belső problematikájával még inkább csak ismerkedő, egyetemi tanulmányaik kezdő szakaszában levő hallgatók számára. Következésképpen e rendeltetésének megfelelően kellett tárgyalási szintjét és jellegét is megformálni, csak olyan ismeretanyagot közvetítve, amely ezen a tanulmányi fokozaton megérthető és elsajátítható. Ez a körülmény a történeti nyelvészet sok nehéz, bonyolult kérdésének a mélyebb elemzési lehetőségét jórészt már eleve kizárta, illetőleg a tudományosság igényét csak megfelelő szinten és didaktikai keretekben engedte érvényesülni. Mivel a munka magyar szakosok számára készült, akiknek másik szakjuk a legkülönbébb bölcsész-szakok közül kerül ki, a nyelvtörténeti problematika általános tárgyalása mellett is szükségszerűen „magyarnyelv-centrikus”-nak kell lennie. Ez a jelleg több vonatkozásban is megnyilvánul: a nyelvi változások problematikájának bemutatásában a magyar nyelvtörténetben különösen fontos részletekre teszi a hangsúlyt; a magyar történeti nyelvészeti iskola hagyományait és eredményeit igyekszik kiemelten érvényesíteni; példaanyagában elsősorban magyar nyelvi jelenségeket szemléltet. Amikor azonban a téma megvilágítása úgy kívánja – és ez több fejezetben is elkerülhetetlen –, természetesen idegen nyelvek történeti problematikájának, illetőleg példaanyagának bemutatására is sort kerítek, esetenként nagyobb arányúan is.

Bár a tankönyv jelleg a lehetőségeket nagy mértékben korlátozza, merem remélni, hogy e munka – legalábbis a magyar nyelvtörténetre specializálódó felsőbb éves hallgatók, valamint a fiatalabb nyelvtörténész nemzedék számára – a történeti nyelvészetbe bevezető általános kézikönyvül is szolgálhat. Többek között ezért is kerül majd bele második részként az átlagos egyetemi hallgatók számára szükségesnél talán nagyobb mértékben a nyelvtörténeti kutatás módszertanának tárgyalása. A tudományos kutatásban kézikönyvül való felhasználását az is elősegítheti, hogy ilyen jellegű és tartalmú más szintézis a hazai szakirodalomban nem áll rendelkezésre.

Noha a fentiek értelmében e könyv mind az egyetemi oktatásban, mind a tudományos kutatásban hiányt igyekszik pótolni, műfaját tekintve természetesen nincs előzmények nélkül. Más nyelvek viszonylatában számos olyan mű készült már el, amely a történeti nyelvészetnek elsősorban az általános kérdéseit tárgyalja, s így tematikájában többé-kevésbé érintkezik e könyv tartalmával, noha átfogó jellegét tekintve – tudomásom szerint – egyik sem fedí le ezt. A hazai előzmények műfaji és tartalmi tekintetben még távolabbiak ugyan, néhányuk magyar nyelvtudomány-történeti okok miatt mégis külön említést érdemel: GOMBOCZ ZOLTÁN, *Nyelvtörténeti módszertan*. Bp., 1922.; HORGER ANTAL, *A nyelvtudomány alapelvei. Bevezetés a nyelvtudományba*. Bp., 1926.; BÁRCZI GÉZA, *Bevezetés a nyelvtudományba*, Bp., 1953.; DEME LÁSZLÓ, *Az*

általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969.; TELEGDI ZSIGMOND, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1978. Bár e munkák a maguk idejében, illetőleg a maguk jellegéhez és céljához mérten jelentős teljesítmények, egy általános nyelvtörténeti szintézis igényeit sem külön-külön, sem összességükben nem elégítik ki, hiszen közülük egyesek terjedelme nem ad módot átfogóbb tárgyalásmódra, mások szemléletileg avultak el, ismét másokban pedig a nyelv történeti vonatkozásai csak periferikusan szerepelnek.

E tankönyv tartalma természetesen hagyatkozik mindazokra az ismeretekre, amelyek a történeti nyelvészetben fölhalmozódtak, akár az említett előzmények szintetikus közelítésében, akár a ma már csupán hazai viszonylatban is beláthatatlan méretű analitikusan elemző tanulmányokban. A tudománytörténetileg kimunkált ismeretanyag magától értetődő hasznosítása mellett is e műben elsősorban a több mint négy évtizedes saját nyelvtörténeti kutatómunkám és egyetemi oktató munkám alapján nyert tapasztalatokra támaszkodtam, az ezek során bennem kialakult nyelvtörténeti képet: általánosítható ismereteket, szemléletet és módszert igyekezvén tükröztetni. Az itt közreadott anyagot ebben a formájában sem most, a megírásakor alakítottam ki, hanem egyetemi oktató tevékenységem során sok éven keresztül, többszörösen előadtam nyelvtörténeti kollégiumaimban és módszertani szemináriumaimban, természetesen bizonyos mértékben mindig tovább formálva, bővítve tartalmát.

Mivel e kétrészes munka az általános nyelvészetnek és a nyelvtörténet konkrétumait vizsgáló diszciplínáknak bizonyos mértékű ötvöződése, a két oldal sajátos problematikáját külön-külön nem tartalmazhatja. Nem lép, nem is léphet föl tehát azzal az igénnyel, hogy a nyelv természetére, funkciójára, szerkezetére vonatkozó általános nyelvészeti tételeket alapozzon meg és fejtsen ki (ezeket már előző tanulmányaik során megkapják a hallgatók az általános nyelvészeti órákon); csupán a nyelv történetiségével kapcsolatos általános problematikát tárhatja elő. És bár a történeti nyelvészet általános kérdéseiben rendeltetésénél fogva a magyar nyelv tényeit helyezi is a központba, távolról sem elégíti, nem is elégítheti ki egy konkrét, rendszeres magyar nyelvtörténet igényeit (a hallgatók ezt részben párhuzamosan, részben később, más kollégiumok keretében kapják meg).

Bár a történeti nyelvészet igen szoros szálakkal szövődik az összehasonlító nyelvészethez, ez utóbbi sajátos elvi kérdéseit az itt közreadandó mű nem tartalmazhatja, illetve nem is szükséges tartalmaznia. Az összehasonlító nyelvészet ugyanis – akár nyelvrokonsági, akár tipológiai egyezésbeli problémákra irányítja is elsősorban figyelmét – e könyv tartalmától eltérő, ide be nem illeszthető, speciális tematikát hordoz. Azonkívül magyar szakos hallgatóink uráli-finnugor összehasonlító nyelvészeti stúdiumaik kereteiben az ide vonatkozóan szükséges általános alapozást amúgy is párhuzamosan megkapják (l. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp., 1966., illetve Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1981.; az összehasonlító nyelvészet tematikájának

tágabb keretű kibontását l. még: RÓNA-TAS ANDRÁS, A nyelvrokonság. Bp., 1978.). A történeti nyelvészetnek a mostani tárgyunk szempontjából szükséges elhatárolása szintén nem jelenti azt, hogy a nyelvrokonsági és tipológiai egyezésbeli problematika bizonyos vonatkozásai e műben nem jönnek elő.

A most közreadott első rész ismeretanyagának tárgyalása során többé-kevésbé összetartozó kérdéskörök egyes részlegei más-más fejezetekbe kerültek, illetőleg bizonyos részletekre több fejezetben is vissza kellett térni. Ezek azonban olyan ismételések, fedések, amelyek részben elkerülhetetlenek, részben látszólagosak. Okai jórészt a nyelvi rendszer belső összefüggései és külső kapcsolatai bonyolultságában, sokrétűségében, egymást átszövő voltában rejlenek. Az itt előadott anyagra fokozottan érvényesnek tekinthető az az axióma, hogy a nyelvről szóló ismeretekre nézve mindent már az első lapon el kellene mondani. A közölt ismeretanyag számos részlete ilyenformán nemcsak több összefüggésbe volt beállítható, hanem egyes kérdéskörök ugyanannak a részletnek más oldalról való megvilágítását, bekapcsolását szükségszerűen meg is kívánták. – Mindebből természetesen az is következik, hogy e tankönyv-kézikönyv tárgyalási rendjét, az egymást követő fejezetek sorba állítását többféle, az ittenitől eltérő elvek alapján is fel lehetett volna építeni. Én mindenesetre a lehetséges tárgyalásmódok egyikét, a számomra legalkalmasabbat választottam, a kérdések fölvetésének didaktikus igényeit is szem előtt tartva.

Bár e munka igyekszik a történeti nyelvészet minden fontosabb kérdéskörét érinteni, az egyes részletek megvilágítása, a tételes bizonyítások kibontása, a távolabbi összefüggések megláttatása, a tudománytörténeti előzmények föltárása tekintetében nem nélkülözheti sem az előadásokon, szemináriumokon megvalósuló tanári munkát, sem a hallgatóság legalábbis érdeklődőbb részének önálló munkáját, a szakirodalom alapján való további tájékozódását.

A történeti nyelvészet általános, elvi és módszertani kérdéseivel foglalkozó szakirodalom azonban még magyar vonatkozásban is igen nagyméretű, a külföldi pedig már csak arányai miatt is szinte átláthatatlan. Minden egyes rész kérdés vagy akárcsak problémakör tárgyalásában a szakirodalmi utalások özönét lehetne fölhozni, különösen ha a tudománytörténeti előzményeket is – melyek sokszor igen lényegesek – számításba vennénk. Ez természetesen egy tankönyvben nem valósítható meg: a tárgyalásmódot szétfeszítené, a terjedelmet rendkívüli módon növelné, a vázolt problematika bonyolult összefüggései miatt pedig rengeteg ismételést eredményezne; de tankönyvbeli alkalmazásának szükségessége sem nyilvánvaló. Ezért a témában legfontosabb, a további tüzetes búvárkodást több-kevesebb rész kérdésben elősegítő szakirodalmi összeállítást a mű mindkét részének végén, együttesen adom meg. Ebben a magyar szakos hallgatók gyakorlati igényei miatt elsősorban a hazai szakirodalomra vagyok tekintettel, de a külföldi szakirodalomból is igyekszem viszonylag bőven válogatni, ahol lehet, itt is a magyar fordításban is meglevőket részesítve előnyben.

A műszóhasználatban is igyekeztem a hazai előzményekhez, illetőleg az egyetemi tankönyvekben, kézikönyvekben szokásos magyar történeti nyelvészeti terminológiához alkalmazkodni. Az ide vonatkozó gyakorlati, didaktikai okokon kívül elvileg sem vagyok híve az öncélú terminológiai újításoknak, melyek sokszor csak a mondanivaló tartalmi újdonságának hiányát próbálják leplezni. Egyes esetekben természetesen e törekvésem ellenére sem tudtam elkerülni bizonyos, a hazai történeti nyelvészetben kevésbé vagy egyáltalán nem használatos szakkifejezések alkalmazását; remélem azonban, hogy ezzel nem fokoztam túlságosan a már amúgy is egyenesen kétségbeejtő nyelvészeti terminológiai zűrzavart.